

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

استشهادنامه‌های

ایران دوره اسلامی

(رهیافت‌ها و رویکردهای نظری)

جلد اول

دکتر حسن زندیه

مریم بلندی

استشهادنامه‌های ایران دوره اسلامی
جلد اول
(رهیافت‌ها و رویکردهای نظری)

دکتر حسن زندیه

مریم بلندی

پاییز ۱۴۰۰

زندیه، حسن، ۱۳۴۵-.

استشهادنامه‌های ایران دوره اسلامی / حسن زندیه و مریم بلندی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۴۰۰.

ج: نمونه. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۷۹: تاریخ اسلام: ۱۲۶)

بها: ۲۴۰۰۰۰ ریال

ج ۱: ISBN: 978-600-298-350-3

دوره: 978-600-298-354-1

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه، ص. [۱۱۵]-۱۲۰.

نمایه

مندرجات: ج ۱. رهیافت‌ها و رویکردهای نظری.

۱. گواهی و گواهان -- ایران. ۲. Witnesses--Iran. ۳. گواهی و گواهان (فقه). ۴. Witnesses (Islamic law).

الف. بلندی، مریم، ۱۳۶۴- . ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

د. Institute for Humanities and Cultural Studies. ه. عنوان

۳۴۷/۵۵۰۶۶

KMH۱۷۷۷

۷۵۵۷۴۷۸

پژوهشگاه تحقیقات اسلامی

استشهادنامه‌های ایران دوره اسلامی؛ جلد اول (رهیافت‌ها و رویکردهای نظری)

مؤلفان: دکتر حسن زندیه (عضو هیئت علمی دانشگاه تهران) و مریم بلندی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ناشر همکار: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۰

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۲۴۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.ب. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵.

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: <http://rihu.ac.ir/fa/book>

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

تهران: بزرگراه کردستان، خیابان دکتر صادق آئینه‌وند (۶۴ غربی)، تلفن: ۸۸۰۴۶۸۹۱

Info@ihcs.ac.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی حوزوی و دانشگاهی به منابع و متون درسی در رشته‌های علوم انسانی، حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود، می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرار و موازی‌کاری جلوگیری شود. از این‌رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی برای نیل به هدف یادشده، نخستین کار مشترک خود را با عنوان استشهادنامه‌های ایران دوره اسلامی (رهیافت‌ها و رویکردهای نظری) به جامعه علمی تقدیم می‌کنند.

کتاب حاضر به‌عنوان منبع کمک درسی برای دانشجویان و نیز طلاب رشته‌های تاریخ اسلام و ایران به‌ویژه گرایش اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی، تاریخ فرهنگ و تمدن، فقه و مبانی حقوق اسلامی و حقوق تألیف شده است. امید است اثر حاضر، مورد توجه استادان، و دانشجویان و محققان رشته‌های یادشده و عموم علاقه‌مندان قرار گیرد.

در پایان لازم می‌دانیم از مؤلفان گرامی اثر، جناب آقای دکتر حسن زندیه و سرکار خانم مریم بلندی و نیز ارزیاب ارجمند جناب آقای دکتر محسن روستایی قدردانی و سپاسگزاری نماییم.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فهرست مطالب

- پیش درآمد ۱
ساختار کتاب و گزارش محتوا ۳

فصل اول: بررسی اجمالی مسائل فقهی و حقوقی استشهادنامه‌ها

- درآمد ۷
۱-۱. تعریف لغوی عقد ۸
۲-۱. تعریف اصطلاحی عقد ۸
۳-۱. تفاوت بین عقد و ایقاع ۸
۴-۱. تعریف لغوی شهادت ۹
۵-۱. تعریف اصطلاحی شهادت ۹
۱-۵-۱. شهادت از دیدگاه عرف ۹
۲-۵-۱. شهادت از دیدگاه حقوقی ۱۰
۳-۵-۱. شهادت از دیدگاه فقهی ۱۰
۶-۱. تعریف و مفهوم استشهادیه ۱۱
۷-۱. احکام شهادت دادن در فقه اسلامی ۱۲
۱-۷-۱. فرق بین شهادت و بیّنه ۱۳
۲-۷-۱. ارکان شهادت ۱۳
۳-۷-۱. شرایط شهود ۱۴
۴-۷-۱. شرایط شهادت ۱۷
الف) شهادت با قطع و یقین ۱۸
ب) مطابقت با دعوی ۱۸
ج) توافق در معنی ۱۹
۵-۷-۱. شهادت بر شهادت ۱۹
۶-۷-۱. اهمیت شهادت ۲۰
۷-۷-۱. رجوع از شهادت ۲۰

۲۱.....	۸-۷-۱. نصاب در شهادت
۲۲.....	۹-۷-۱. چگونگی ادای شهادت
۲۳.....	۱۰-۷-۱. منع اجبار اشخاص به شهادت در قانون اساسی
۲۳.....	۱۱-۷-۱. آثار بعد از ادای شهادت
۲۳.....	۸-۱. شهادت دروغ
۲۷.....	۹-۱. وجوب شهادت و رعایت احکام و مبانی فقهی آن از دیدگاه قرآن و سنت
۲۷.....	۱-۹-۱. از دیدگاه قرآن
۳۴.....	۲-۹-۱. وجوب شهادت از دیدگاه سنت
۳۴.....	۱۰-۱. مسئله استشهاد زنان

فصل دوم: پیشینه و تحول معنایی و مفهومی شهادت و استشهادنامه

۴۹.....	درآمد
۴۹.....	۱-۲. روند تاریخی شهادت
۵۴.....	۱-۱-۲. شهود دارالقضاء
۵۴.....	۲-۱-۲. معذل
۵۵.....	۳-۱-۲. مزگی
۵۷.....	۲-۲. پیشینه استشهادنامه نویسی

فصل سوم: راهکارهای شناخت استشهادنامه ها و کارکرد آنها

۷۷.....	درآمد
۷۸.....	۱-۳. معیارهای شناخت استشهادنامه
۸۰.....	۲-۳. تفاوت شهادت نامه و استشهادنامه
۸۶.....	۳-۳. کارکرد استشهادنامه ها
۹۱.....	۴-۳. نمونه های فرضی
۹۲.....	نسخه شماره ۱
۹۲.....	محضر در صلاح کسی:
۹۳.....	نسخه شماره ۲
۹۳.....	صورت محضر:
۹۵.....	نسخه شماره ۳
۹۵.....	نسخه شماره ۴

فصل چهارم: تحول نظام قضایی

۹۹.....	درآمد
۹۹.....	۱-۴. شیوه های رسیدگی به دعوی (اعم از شرعی و عرفی) از آغاز دوران اسلامی تا دوره قاجار
۱۰۱.....	۲-۴. تغییر و تحول نظام قضائی در دوره قاجار

۱۰۴.....	۱-۲-۴. شیوه‌های ثبت اسناد تا آغاز مشروطیت.....
۱۰۷.....	۱-۱-۲-۴. سبک و سیاق ثبت اسناد در دفتر شرعیات شیخ فضل‌الله نوری.....
۱۰۸.....	۲-۱-۲-۴. سبک و سیاق ثبت اسناد در دفتر شرعیات سید صادق طباطبایی سنگلجی.....
۱۰۹.....	۲-۲-۴. قانون جدید ثبت اسناد پس از مشروطیت.....
۱۱۲.....	سخن پایانی.....

منابع و مأخذ

۱۱۵.....	اسناد.....
۱۱۵.....	فرهنگ‌ها.....
۱۱۵.....	کتب فارسی.....
۱۱۸.....	مقالات فارسی.....
۱۱۹.....	کتب عربی.....
۱۲۰.....	نشریات و روزنامه‌ها.....
۱۲۰.....	کتب و مقالات زبان لاتین.....

نمایه‌ها

۱۲۱.....	نمایه آیات.....
۱۲۲.....	نمایه اشخاص.....
۱۲۶.....	نمایه مکان.....

پیش درآمد

استفاده از سند به عنوان مدرک، سابقه‌ای بس طولانی دارد؛ در ایران پیش از اسلام، توسل به اسناد و مدارک معمول بوده و پاره‌ای از قراردادها و معاملات حقوقی به تحریر درآمده است. با استقرار حاکمیت اسلام، وحی و سنت نبوی، با استناد به آیات ۲۸۲ و ۲۸۳ از سوره بقره و توصیه به نوشتن و تقریر در معاملات، راه استفاده از سند در روابط حقوقی گشوده شد. زین پس، در ایران، سند به صورت‌های مختلف، مبنای معاملات بوده و راه تکامل را همراه با تحولات حقوقی و قضائی پیموده است.

اسناد به علت اصالت و اعتبارشان بر بسیاری از منابعی که در تحقیقات تاریخی به کار می‌روند برتری دارند و تدوین تاریخ‌نگاری مستند و دقیق، نیازمند اسناد و مدارکی است که با رویداد و زمان وقوع فعالیت‌های اجتماعی و دیوانی به رشته تحریر درآمده‌اند و به عبارتی منبع دست اول یا اولیه به شمار می‌آیند.

اسناد به دو دسته دیوانی و شرعی تقسیم می‌شوند. در زمینه اسناد دیوانی، کتب ارزشمندی از جمله پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی اثر هربرت بوسه و مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی تألیف جهانگیر قائم‌مقامی نگارش یافته‌اند؛ اما اسناد شرعی برخلاف اسناد دیوانی، کمتر مورد پژوهش قرار گرفته‌اند که با توجه به غنی بودن این اسناد از اطلاعات فرهنگی، اقتصادی، جغرافیایی و... و آسان‌تر شدن دسترسی پژوهشگران این عرصه‌های علمی، پژوهش در این حوزه، ارزش زیادی پیدا کرده است.

اسناد شرعی یا نوشتجات شرعی، آن دسته از اسنادی هستند که از مباحث و احکام فقه و شرع برآمده و از سوی علما و اشخاص ذی‌صلاح، مطابق با رسوم نگارش اسناد هر دوره تنظیم شده‌اند و بسته به نوع عقد، انشعابات گوناگونی می‌یابند، مانند: نکاح‌نامه، مصالحه‌نامه، استشهادنامه،

شهادت‌نامه، مبیعه‌نامه و...؛ به‌طور معمول، زبان معیار اسناد و ادله‌های شرعی، زبان خاصی موسوم به زبان حقوقی است که در نتیجه تنوع و تعدد روابط اجتماعی شکل می‌گیرند. هدف از نگارش این کتاب، معرفی یکی از انواع اسناد شرعی، تحت عنوان «استشهدانامه» است و مجموعه‌ای از اسناد و مدارک استشهادی متعلق به ایران پس از اسلام با تکیه بر دوره معاصر را شامل می‌شود.

استشهدانامه‌ها، گونه‌ای از اسناد و ادله‌های شرعی هستند که حاوی مطالب و نکات بسیاری درباره مسائل زندگی روزمره طبقات گوناگون جامعه می‌باشند.

آنچه باعث اهمیت این موضوع می‌شود، این است که با توجه به اینکه استشهداد و طلب شهادت، همواره دارای اهمیت تاریخی-حقوقی بوده، می‌تواند برای پژوهشگران عرصه‌های تاریخ، حقوق، ادبیات و حتی جغرافیای تاریخی سودمند باشد؛ یک استشهدادیه نه تنها در زمان جاری بودن خود جنبه حقوقی دارد، بلکه به‌عنوان یک عقد و قبالة تاریخی نیز می‌تواند همچنان جنبه حقوقی داشته باشد و با ارزشیابی دقیق اسناد در تشخیص اصالت، خوانش، اصطلاح‌شناسی و آشنایی با زبان معیار سند، اعم از تاریخی، فقهی و سندشناسی، مسائل مطرح شده را حل و فصل نماید.

نشر این اسناد معتبر و منحصر به فرد، بسیاری از حقایق جامعه را که در پشت پرده تردید و ابهام قرار دارند، در اختیار محققان قرار می‌دهد. امید می‌رود که انتشار این‌گونه آثار، محققان را در استفاده از داده‌های مندرج در اسناد ایران‌شناسان، تاریخ‌نویسان، حقوقدانان راهنما باشد و موجب توسعه آشنایی با تاریخ و فرهنگ و هنر و ادبیات ایران شود.

امروز مفهوم سندشناسی به‌عنوان یک دانش و تخصص مرتبط با تاریخ مطرح است. با این حال استشهدانامه‌ها به همراه بسیاری از عقود شرعی دیگر، مورد بی‌توجهی و غفلت قرار گرفته اند؛ چرا که ورود به عرصه سندشناسی و سندخوانی، به نوعی مهارت و ممارست نیاز دارد و جسارت بسیاری می‌طلبد؛ جسارت روبه‌رویی با مسائلی از جمله: دسترسی نداشتن مستقیم به اصل اسناد، مشکلات عدیده در بازخوانی و بازنویسی اسناد، آشنا شدن با معانی و مفاهیم فقهی-حقوقی اسناد، عربیت و ادبیت آنها، دشواری و پیچیدگی در خطوط به‌کار رفته، یک دست نبودن فهرست‌نویسی اسناد و مواردی دیگر از این دست.

مشکل نخست در این پژوهش که جهت آن، تعداد کثیری از استشهدانامه‌ها، از مراکز آرشیوی و معتبر، شناسایی و گردآوری شده است، برخی خطاهای فهرست‌نویسی است که به

اشتباه، اسنادی چون شهادت‌نامه، عریضه، کارنامه، حکم قاضی و...، تحت عنوان استشهادنامه تنظیم و توصیف شده‌اند. از دیگر مشکلاتی که در استشهادیه‌ها نمود بیشتری دارد، سجلات و تحشیه‌نویسی‌های دشوار و متعدد جهت درج شهادت گواهان است.

بنابراین، پژوهش حاضر، به دلیل مشکلات بیان شده و نشده، بدون شک دارای کاستی‌هایی است که امید است از جانب استادان دانشمند و فرزانه تاریخ، حقوق، فقه و علم‌سندشناسی به دیده اغماض نگریسته شود.

ساختار کتاب و گزارش محتوا

با توجه به آنچه گذشت، کتاب حاضر، صرف‌نظر از دیباچه، به هفت فصل اصلی تقسیم و در دو جلد تدوین شده است:

فصل اول: با عنوان بررسی اجمالی مسائل فقهی و حقوقی، در حد امکان تلاش شده، با بهره‌مندی از برخی منابع و مآخذ فقه امامیه و نظرات محققان و اندیشمندان دینی، اعم از متقدمان و متأخران، که در خصوص موضوع شهادت به صورت استنباطی و استدلالی بحث کرده‌اند، مطالب شایسته‌ای ارائه شود؛

فصل دوم: پیشینه و تحول معنایی و مفهومی شهادت و استشهادنامه است که در آن سیر تحول شهادت و استشهادنامه‌نویسی در ایران بررسی می‌شود؛

فصل سوم: با عنوان راهکارهای شناخت استشهادنامه‌ها و کارکرد آنها، به بررسی معیارهای شناخت استشهادنامه، نمونه‌های فرضی اسناد مندرج در جُنگ‌ها و منشآت، کارکرد و موارد استفاده استشهادنامه‌ها و نیز تفاوت‌های آن با گونه دیگری از شهادت‌نویسی پرداخته است؛

فصل چهارم: با عنوان تحول نظام قضائی و ثبت اسناد در ایران، شمه‌ای از تاریخ حقوقی-قضائی ایران، گردش کار محکمه و شیوه‌های رسیدگی دعاوی در دادگاه‌های ایران، با اِبتنای به استشهادنامه‌ها، بررسی شده است؛

سایر مطالب در جلد دوم ارائه خواهد شد و فصل جلد دوم عبارت‌اند از:

فصل اول: با عنوان ساختار محتوایی استشهادنامه‌ها، به بررسی ساختار سندشناسی، تجزیه و تحلیل محتوای استشهادنامه‌ها پرداخته و دارای یک مقدمه و دو بخش متن و حاشیه است؛

فصل دوم: این فصل، از جمله فصول مهم کتاب، از جهت ساختار صوری و ظاهری اسناد مندرج در فصل آخر است و دارای یک مقدمه، محتوا و حاشیه است.

فصل سوم: فصل پایانی، به تصاویر اسناد و بازنویسی آنها اختصاص دارد که از مراکز آرشیوی مختلف، با قید تنوع موضوعی، محتوایی، تاریخی و...، برای فهرست‌نویسی انتخاب شده‌اند. در واقع پایه و مایه پژوهش حاضر را همین گردآوری و طبقه‌بندی اسناد تشکیل داده و اساس توصیف‌ها و تحلیل‌های فصول پنج و شش است. در ابتدای هر بازنویسی، شناسنامه اسناد، ارائه و پس از بازنویسی متن سند، تصویر آن مندرج شده است. سبک بازنویسی اسناد، بدین ترتیب است که متن سند به همراه اضافات و حواشی آن ذکر گردیده است.

روشی نیز که در ترتیب مجموعه اسناد به کار رفته، مبتنی بر نظم منطقی از لحاظ قدمت تاریخی استشهدنامه‌ها بوده است؛ در این بخش، اسناد شماره‌گذاری شده و در تمامی توصیف‌ها و تحلیل‌ها و مستندات، فصول پنجم و ششم، شماره‌های زیرنویس شده، شماره اسنادی هستند که در این فصل آمده‌اند.

در انتها، منابع و مآخذی ارائه گردیده که در این پژوهش از آنها استفاده شده است تا مخاطبین و خوانندگان گرامی بتوانند با بهره‌جویی از آنها، اطلاعات بیشتری را در این زمینه کسب نمایند. در پایان، نگارندگان بر خود لازم می‌دانند از مسئولان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به‌ویژه گروه تاریخ و نیز از جناب حجت‌الاسلام والمسلمین، دکتر رمضان محمدی، مدیر محترم گروه تاریخ که زمینه انتشار اثر را به وجود آورد، سپاسگزاری نمایند، همچنین از مسئولان پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، جناب آقای دکتر حسینعلی قبادی، ریاست محترم و جناب آقای دکتر علیرضا ملائی توانی، معاون محترم پژوهشی که موافقت خود را با انتشار اثر اعلام داشتند، تشکر نمایند. در این مجال فرصت را مغتنم می‌شماریم و از جناب آقای اسماعیل یارمحمدی، کارشناس مسئول گروه تاریخ که افزون بر امور اداری، زحمت و ویرایش، نمایه‌گیری و خوانش نهایی متن را به عهده داشته‌اند، سپاسگزاری کنیم؛ همچنین از آقایان دکتر محسن روستایی، ارزیاب محترم و نیز سیدمحمدصادق ابراهیمیان و حسین احمدی رهبریان، سندپژوهان ارجمند که در خوانش اسناد، حسن همکاری را مبذول داشتند، کمال تشکر را داریم.

حسن زندیه

مریم بلندی

فصل اول

**بررسی اجمالی مسائل فقهی و حقوقی
استشهادنامه‌ها**

درآمد

ارائه میزانی از اطلاعات و پیش زمینه‌ها برای مخاطب، جهت شناخت کلی قواعد و اصول نگارش عقود شرعی، چه از منظر مباحث فقهی و چه از منظر جنبه‌های مرتبط با پردازش اسناد، لازم و ضروری است. در این فصل، در حد امکان سعی شده با بهره‌مندی از آیات قرآنی، فقه اسلامی و نظرات محققین و اندیشمندان اسلامی، که در خصوص موضوع شهادت به صورت استنباطی و استدلالی بحث نموده‌اند، واژگان و مفاهیم فقهی شهادت و استشهاد و مسائل پیرامون آنها مورد تعریف و بررسی قرار گیرد. در اینجا، مراد از فقه، اعم از فقه شیعه یا سنی است بلکه فقه به صورت عام در نظر گرفته شده است.

فقه، دانش به‌دست آوردن احکام شرعی است که به روش‌های معینی از منابع فقه یعنی: کتاب، سنت، اجماع و عقل استنباط می‌شوند. این دانش از آن جهت که از منبع وحی نشئت می‌گیرد، جوهره‌ای ثابت دارد، اما از آن جهت که با رحلت پیامبر اسلام ﷺ، منبع اتصال به وحی قطع شد و سؤال‌های جدیدی طی گسترش تمدن و ممالک اسلامی مطرح شد که می‌بایست برای آنها پاسخی شرعی ارائه شود، از این‌رو، استنباط و اجتهاد براساس کتاب و سنت پایه‌ریزی شد و فقهای اهل سنت در پویایی آن تلاش بسیار کردند.

در مورد فقه شیعه نیز باید اذعان داشت که به‌واسطه روایات زیادی که از ائمه اطهار (علیهم‌السلام) در موضوعات و مسائل مختلف وارد شده بود؛ اندیشه‌های فقهی بسیار غنی‌تر گشته و در عین حال، شیعه خود را نیازمند اجتهاد دانسته و علما، فقها و حقوق‌دانان بسیاری از شیعیان، عمر خویش را در توسعه و گسترش این دانش مشروف داشته و در پویایی آن نقش بسزایی را ایفا نموده‌اند.

۱-۱. تعریف لغوی عقد

«عقد» در لغت، به معنای گره زدن، بستن، محکم و قطعی کردن هر چیزی است و لغت مقابل آن «حَلَّ و گشودن» است.^۱ جمع آن عقود و خداوند نیز در قرآن کریم با جمله ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾^۲ عمل به پیمان‌های صحیح و انسانی را واجب کرده است.

۲-۱. تعریف اصطلاحی عقد

عقد در اصطلاح، عبارت است از ایجاب و قبول با ارتباطی که شرعاً معتبر است و معامله‌ای است که وقوع آن، وابسته به دو طرف است؛ چنان‌که در بیع، وصیت، نکاح، شهادت، صلح و... است، یکی آن را واقع می‌سازد و دیگری قبول می‌کند و بدون توافق دو طرف، نمی‌توان اثری به وجود آورد که مورد قبول قانون یا عرف و عادت یا عقل و اخلاق حسنه باشد. در زبان شرع نیز، به معنای قرارداد و پیمان بستن است.^۳

۳-۱. تفاوت بین عقد و ایقاع

معاملات و داد و ستدها شامل دو بخش عقود و ایقاعات هستند. ملاک تفاوت آنها این است که بدون توافق طرفین، امکان ثبتی که قانون و عرف آن را بپذیرند وجود ندارد.^۴ اما ایقاع عملی است، قضائی و یک طرفه که یک طرف برای وقوع آن کافی و قابل فسخ است، همانند: طلاق، عتق، نذر و به صرف قصد انشا و رضای یک طرف، منشأ حقوقی شود، بدون اینکه تأثیر یک طرفی قصد و رضای مذکور، ضرری به غیر داشته باشد مگر در مواردی مانند طلاق.^۵

۱. دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه عقد.

۲. ترجمه: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به قراردادهای خود وفا کنید (مائده، ۱).

۳. سجادی، فرهنگ معارف اسلامی، ذیل واژه عقد.

۴. همان‌گونه که پیشتر بیان شد، استشهدانامه‌ها در زمره اسناد شرعی قرار دارند و بنابراین، از جمله عقود هستند.

۵. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوقی، ج ۱، ذیل واژه ایقاع.

۱-۴. تعریف لغوی شهادت

شهادت اسم مصدر و کلمه‌ای عربی است؛ در لغت به معنای حضور^۱ و مشاهده چیزی است که بر آن آگاه است.^۲ معادل فارسی آن گواه است.

۱-۵. تعریف اصطلاحی شهادت

شهادت یکی از ادله اثبات دعوی است،^۳ اعم از جزائی و حقوقی، با سابقه‌ای بسیار طولانی و عبارت است از اینکه شخصی به نفع یکی از اصحاب دعوی^۴ و بر ضرر دیگری اعلام اطلاع و خبر از وقوع امری^۵ به قصد شرکت در احقاق حق یا صورت دادن وظیفه‌ای شرعی در خصوص مورد شهادت دهد و تنها راه عمومی است که در همه اوضاع و شرایط می‌توان به وسیله آن حوادث را ضبط کرد.^۶

حسین بروجردی در منابع فقه شیعه، ترتیب فقهی ادله اثبات دعوی را به این ترتیب ذکر کرده است: ۱. اقرار؛ ۲. علم قاضی؛ ۳. شهادت شهود؛ ۴. قسم؛ به نوشته وی، قاضی بعد از طرح دعوی جزمی مدعی در دادگاه و تقاضای صدور حکم از طرف او به سراغ ادله دعوی می‌رود و اساس این ادله در منابع فقه شیعه در کتاب قضاء و شهادت تدوین شده است.^۷

۱-۵-۱. شهادت از دیدگاه عرف

شهادت عبارت است از، اظهار و اعلام یک یا چند نفر، به نفع یکی از اصحاب دعوی و بر ضرر دیگری، بر وقوع یا وجود امر محسوسی که در گذشته یا حال، به واسطه حواس پنجگانه ادراک می‌شوند. شهادت بر وقوع امضاء یا مهر سند از شخص معین که ناشی از حس باشد، مشمول عنوان شهادت است و آثار قانونی آن را دارد.^۸

۱. النجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۴۱، ص ۷.

۲. جعفری لنگرودی، دانشنامه حقوقی، ج ۵، ص ۱۸۳.

۳. آنچه از مقررات نوشته یا عرفی که در مقام اثبات امری از امور در مراجع قضایی به کار رود، خواه آن امور از دعاوی باشند، خواه نه. مانند شهادت و امارات و قسم و سند و اقرار.

۴. منازعه در حق معین را می‌گویند.

۵. مدنی، مبانی و کلیات علم حقوق، ص ۲۸۲.

۶. طباطبایی، آموزش دین، ص ۴۱۵.

۷. بروجردی، منابع فقه شیعه، ترجمه جامع الأحادیث، ج ۳۰، ص ۱۱.

۸. جعفری لنگرودی، دانشنامه حقوقی، ج ۵، ص ۱۸۳.

۱-۵-۲. شهادت از دیدگاه حقوقی

شهادت یکی از ادله اثبات دعوی، اعم از جزائی-حقوقی و تنها راه عمومی است که در همه اوضاع و شرایط می‌توان به وسیله آن، حوادث را ضبط کرد.^۱ در قانون مدنی ایران، در ماده ۱۲۵۸ قانون مدنی، دلایل اثبات دعوی را پنج چیز شمرده که یکی از آنها شهادت است. «شهادت» مطابق ماده ۱۲۵۸ قانون مدنی بعد از اقرار^۲ و اسناد کتبی، به‌عنوان دلیل سوم اثبات دعوی قلمداد شده و در اهمیت جایگاه آن همین کفایت که سنگین‌ترین جرایم و بزرگ‌ترین قراردادها با شهادت شهود قابلیت اثبات دارند، ضمن اینکه موازین شرعی برای ادای شهادت مکلفین، واجد مقررات ویژه‌ای است^۳ و مواد ۱۳۰۷ تا ۱۳۲۰ قانون مدنی و نیز ۴۰۷ تا ۴۲۵ از قانون آیین دادرسی مدنی، مربوط به شهادت است. در قانون مجازات اسلامی نیز ماده ۷۵۰ قانون مدنی به این مسئله پرداخته است.^۴ بدین لحاظ، شهادت «اخبار به حق است به نفع غیر و ضرر دیگری از روی جزم و یقین.»^۵ یا به بیان دیگر: «اظهارات اشخاص است خارج از دعوی، که امر مورد اختلاف را دیده یا شنیده یا شخصاً از آن آگاه شده‌اند.»^۶

۱-۵-۳. شهادت از دیدگاه فقهی

«شهادت در فقه از مباحث احکام است»^۷ و با توجه به اینکه تعریف شرعی از شهادت در فقه نشده است، بعضاً در کتب فقهی امامیه، تنها بر معنای «خبر قطعی دادن از چیزی»^۸ اکتفا شده است.

۱. طباطبایی، آموزش دین، ص ۴۱۵.
۲. اقرار عبارت است از اخبار به حق به نفع غیر و به زیان خود. ر.ک: همان.
۳. عظیمیان، «قلمرو اعتبار و پذیرش شهادت‌نامه»، کانون، شماره‌های ۱۲۶ و ۱۲۷، ص ۱۶.
۴. مدنی، ادله اثبات دعوی، ص ۱۹۵-۱۹۷.
۵. حسینی اشکوری، اسناد شرعی در کتابخانه میرزا محمد کاظمینی، ص ۹۹.
۶. صدرزاده افشار، ادله اثبات دعوی در حقوق ایران، ص ۱۵۱.
۷. رضایی، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، ص ۱۷۶.
۸. معلوف، المنجد فی اللغة و الاعلام، ذیل ماده شهد و النجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۴۱، ص ۷.

۱-۶. تعریف و مفهوم استشهادیه

استشهدان‌نامه پرسش مکتوب فردی است و پاسخ جمعی با شرایط خاص، که در جریان امر شناخته شده‌ای بوده‌اند. معمولاً کسی که سؤال را مطرح می‌کرده، از خود نام نمی‌برده و اغلب تاریخ تحریر را نیز نمی‌نوشته است.^۱

از این نوشته با اسامی شهادت‌نامه، استعلام‌نامه، استشهادیه، استشهدان‌نامه، ورقه استشهاد، استخبارنامه، گواهی‌نامه، تصدیق^۲ و فتوی‌نامه نام برده شده است؛ در قدیم نیز آن را محضر می‌نامیدند.^۳

شایان ذکر است که با توجه به اینکه استشهدان‌نامه‌ها اغلب با عبارات مختلفی مانند: استشهاد، استعلام، استخبار، استفهام، استفسار و استکشاف شروع می‌شوند، لذا نام‌گذاری استشهدان‌نامه با این عناوین که کاربرد متردافی با لغت استشهاد در این اسناد دارند نیز می‌تواند صحیح باشد، لیکن ثبت عناوینی مانند شهادت‌نامه، گواهی‌نامه و تصدیق بجای استشهدان‌نامه که هر کدام، اسنادی منحصر به فرد با ساختار درونی و بیرونی متفاوت هستند خبطی است که گاهی پژوهش‌گران را با آن مواجه می‌سازد.

در برخی کتاب‌ها و متون قدیمی، به کرات از واژه استشهاد استفاده شده است که اغلب معنایی جز طلب شهادت گروهی دارد، بلکه منظور، به شهادت گرفتن آیات و احادیث، نکات ادبی یا تاریخی، کلام، شعر و مواردی دیگر برای یک ادعا است و بیشتر جنبه تمثیلی یا وقایع‌نگاری دارد. به عنوان نمونه در بخشی از ترجمه تاریخ یمنی، یک آیه به استشهاد گرفته شده است:

«و بأزمنة احسان و انعام و أعتة إطفاف و إكرام منقاد شود و بیک جفا متکدر گردد و مشارع الفت متکدر شود، و بدین آیت استشهاد کرد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصِيبُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ تَادِمِينَ﴾^۴ در واقع این آیه، به جهت تأیید و تکمیل و استشهاد بوده است.

۱. رضایی، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، ص ۱۷۶.

۲. در لغت‌نامه دهخدا در باب تصدیق آمده است که شهادت‌نامه در اصطلاح دانشگاهی، تصدیق‌نامه‌ای است، دائر به گذراندن ماده‌ای از دروس یا واحدی از دروس و قبول شدن در امتحان آن ماده یا واحد درس (علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه استشهادنامه). به موجب ماده ۲۸۲ قانون اصل محاکمات موقت ۱۳۲۹ قمری و حکم تمیزی شماره ۷۲۷۸ مورخ ۱۳۱۰/۱۲/۱۲، تصدیق، ماهیت استشهادنامه را ندارد و تصدیق دوائر دولتی، در حدود صلاحیتی که دارند بدون هیچ شرطی رسمی شناخته می‌شوند و نباید آن را به منزله شهادت قرار داد و بر آن اثر شهادت مترتب شد.

۳. در بخش تاریخچه استشهادنامه‌نویسی بیشتر به این مبحث پرداخته شده است.

۴. عتبی، ترجمه تاریخ یمنی، ص ۲۴۱.

یا خواندمیر، ذیل ذکر پادشاهی علاءالدین بن حسین غوری نوشته است:
«زمره‌ای از مورخان گفته‌اند که نام علاءالدین، حسین است و طایفه‌ای بر آن رفته‌اند که او را
حسن نام بوده و جدش نیز حسن نام داشته نه سام و فرقه اول، این بیت او را به استشهد
آورده‌اند که:

گر غزنین را ز بیخ و بن بر نکم من خود نه حسین بن حسین حسنم»^۱

۷-۱. احکام شهادت دادن در فقه اسلامی

از آنجایی که شهادت دادن مقدمه‌ای برای تولید سند نویسی استشهدان‌نامه بوده و رکن اصلی و
محل اعتبار سند استشهادیه، شهود و شهادت‌های آنها است، در ادامه، مبانی فقهی شهادت
توضیح داده شده است؛ نظرات محققان و اندیشمندان فقه امامیه، اعم از متقدمان و متأخران که
در خصوص موضوع شهادت، به صورت استنباطی و استدلالی بحث نموده‌اند، ادله اربعه
(کتاب، سنت، عقل و اجماع) و کتب و متون تاریخی، ملاک و منبع اصلی استدلال‌ها و دیدگاه
های این بخش است.

شهادت عبارت است از اینکه شخص به نفع یکی از اصحاب دعوی اعلام اطلاع و خبر از
وقوع امری نماید. ادای شهادت درست، در جوامعی که افراد مقید به راستگویی هستند و آن را
تکلیف خود می‌دانند، می‌تواند در احیای حقوق فردی و عمومی مؤثر واقع شود؛ منتها حدود
استفاده از آن و درجه اعتبار و ارزش آن متفاوت است؛ زیرا با توجه به اینکه، شهادت متکی بر
حواس شخص و حافظه افراد است، هر گونه خطای حواس و نقصان حافظه می‌تواند به وضع
شهادت لطمه وارد آورد. به همین جهت، برای شاهد و هم برای شهادت شرایط و ضوابط
سنگین و دقیقی پیش‌بینی شده و هر کجا شرایط را سخت‌تر و دقیق‌تر قرار داده‌اند، ارزش
شهادت را بالا برده و برای آن اعتبار زیادتری قائل گردیده‌اند.

۱. خواندمیر، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ج ۲، ص ۶۰۲.